

Keelekorralduse ja keeleuurimise suhetest läbi aegade

Helle Metslang

Konverents “Emakeelne Eesti, emakeelne
Euroopa II”

Väike-Maarja, 24.-25.04.2013

Henn Saari, esimene F.J. Wiedemanni keeleauhinna laureaat (1989)

“No selle anname Päevalehele andeks, et ta Peterburi akadeemiku arvab keelemehe olnud olevat. Muidu teeb eesti rahvas küll juba õndsa Johannes Aaviku aegadest peale vahet: keeleteadlane istub õppetoolis või rändab külast külla, keelemees aga möllab kirjakeelt õigeks parandada ja sellesse enda väljamõeldud uusi sõnu toppida.” (1990)

Keele standardiseerimise valikuid

- Kirjakeele baas: regionaalsed keelevariandid (üks murre või valik eri murretest) või funktsionaalsed keelevariandid (vaimulik, ilukirjanduslik register)
- Kirjakeele kasutusvaldkond ja kasutajad
- Kirjakeele kandjate emakeel
- Kirjakeele geograafiline levik
- Kirjakeele lähedus või kaugus muude allkeelte suhtes
- Keelekorralduse suhe teoreetilise keeletundmisega

Keelekorralduse suhe teoreetilise keeletundmisega

- Rakendus eeldab alusuuringuid
- Aeg ei oota, keelt korraldada ja õpetada on vaja
- Millist teadmist kasutab keelekorraldaja?
- Kuhu ta pilk on suunatud?
- Kuidas ta seda teadmist kasutab?
- Milleks ta seda teadmist kasutab?

Kolm etappi kirjakeele standardiseerimises

- 1) standardiseerimiseelne periood (eesti kirjakeelel 17. sajandist 1870-ndate aastateni)
- 2) standardiseerimisperiood (1870-ndatest Teise maailmasõjani)
- 3) standardiseerimisjärgne

Standardiseerimiseelse perioodi algus: 16.-17. sajandi misjonilingvistika

- Pilk kinni läänes: ladina ja saksa mallid grammatikas ja ortograafias
- Indoeuroopa keelte tundmine aluseks eesti keele tundmaõppimisele ja kodifitseerimisele
- Keeleuurimine ja -korraldamine koos
- Tekstid enamasti kooskõlas keeleõpetusega

Kristiina Ross, Wiedemanni keeleauhinna laureaat 2007

“Vanima kirjakeelegi kohta saab väita, et materjal ja abitöölised olid läänemeresoomelised, arhitektid ja ehituskavad läänest sisse tulnud ja toodud.”

16.-17. sajandi misjonilingvistika

- Põhjaeesti (kodifitseerija Heinrich Stahl, grammatika 1637) ja lõunaeesti (Johannes Gutsclaff, grammatika 1648) kirjakeele arengu algus
- Eesti kirjakeel oli ennekoike sakslaste vahekeel
- Lugemisoskus levib eestlaste seas, seega ka kirjakeel

Ladina ja saksa keeleõpetuse raamistik I

- 5-6 käänet
- Verbivormide seas nt futuurum (*minna sahn armastama, Stahl*), optatiiv (*Et minna sahxin / voixin armastama, Stahl*)
- Artikkel (*Göseken asto seh wanckri pehle*)

Ladina ja saksa keeleõpetuse raamistik II

“Suurem osa [süntaksi] reegleid tuleb ladina või saksa keelest. Siiski ei võta talupoeg kogu süntaksit arvesse ja ütleb

Mind is olli koddo mitte i.e. minna is ollin 'Ich war nicht zu Hause'" (Göseken, 1660)

Ortograafia algus: korrapäratu kirjaviis

Periood	Eeskujukeel	Näiteid
enne XVI saj.	ladina	<i>Carethen, Saccala</i>
	alamsaksa	<i>Katenszape</i> <i>'Kassisaba', -kulæ</i>
	taani	<i>PØllula, Jærgækyllæ</i>
XVI saj.	alamsaksa	Võõrtähed: <i>sz, z, ck, th, y (=I)</i> , pikendav <i>e</i> (<i>kuelma</i>) jne.
XVII saj.	alamsaksa > ülemsaksa	<i>kuelma, sina ></i> <i>kuhlma, sinna</i>

17. sajandi lõpp - 18. sajand

- Eesti keele tundmine paraneb, ilmneb nii keelekirjeldustes kui kirjakeele tekstides
- J. Hornungi grammatika (1693), A. Thor Helle grammatika (1732)
- B.G. Forseliuse ja Hornungi kirjaviisireform – vana kirjaviis, korrapärane ja tegelikule hääldusele vastavam
- Piibli tõlkimine, 1739 täispiibel - suur samm kirjakeele arendamises

19. sajand: juurte juurde

- Euroopas võrdlev-ajalooline keeleteadus, huvi keelesuguluse ja identiteedi vastu
- Soome-ugri keelesugulus
- Eesti keele uurimine ja kirjeldamine soome-ugri keelena, soome eeskuju (nt 14 käänet)
- Ajakiri “Beiträge”
- E. Ahrensi grammatika soome eeskujul
- Kirjaviisireform soome eeskujul – uus kirjaviis
- Eesti juurtega keelemees O.W. Masing: õ

19. sajand: teadmisi keelest koguneb

- Eesti keele lektoraat Tartu ülikoolis 1803
- 19. sajandi keskel eesti päritolu lektorid, ühtlasi keeleuurijad (Boubrig, Jürgenson, Faehlmann)
- Esimesed doktorikraadiga eestlastest keeleuurijad: Veske, Hurt, Hermann
- Wiedemanni grammatika ja sõnaraamat

Standardiseerimisperioodi algus: 1870.-1910. aastad I

- “Mis me salgame, XIX sajandi lõpuks oli eesti keel Euroopa ajast maha jäänud. Siis jäi ainult kaks teed: kas keele hääbumine või teadlik keelekorraldus.” (Saari)
- Emakeelsed keelemehed kirjakeelt arendamas
- Kahe kirjakeele asemele üks, tartu keel kaob

Standardiseerimisperioodi algus: 1870.-1910. aastad II

Kõigepealt standardiseeriti ortograafia, siis morfoloogia; süntaksini eriti ei jõutud

Standardi aluseks nii sakslaste kujundatud kirjakeel (autoriteetne keelevariant, mille eestlased olid ära õppinud) kui regionaalmurded

Palju vormivariante, valiku ja selle põhimõtete ümber vaidlusi

Pilk minevikku: ajaloolisuse põhimõte

- Keeleteaduses võrdlev-ajalooline suund (selle raames ka kolm esimest doktoritööd)
- Ühe valikukriteeriumina kasutati ajaloolisuse põhimõtet
- Häälikulooliste vormide eelistamine analoogiavormidele: *hää*, *pää*, sõnaalguline *h* (Hurt, Hermann)
- Hermann rõhutab keeleuurimisele toetumist, mitmesuguseid ideid, nt ajalooline *i*-ülivõrre (*ilusim*, *puhtim*)

Forsseeritud keelearendamine

20. sajandil

- Loodi ühtne ühiskonna vajadusi rahuldav kirjakeel
- Rakendus oli keele teoreetilisest tundmisest ees
- Kohati ajaloolisuse põhimõte: keeleuuenduse soovitatud lühike mitmuse partitiiv (leviva *sid-vormi* asemel, nt *põlde, kirju, hääli, randu*), muutmistüübid (*õnnetu: õnnetuma: õnnetond*)
- Järeltulevad põlved: *Kass kõrtsis ei käi*
- Ajaloolisuse põhimõtte lõpetas Elmar Muuk; jälgis keelekasutust

Pilk olevikku: sünkroonse keeleuurimise arvestamine

- Lauri Kettunen: keelesüsteemi ikoonilisus, muutustendentsid
- Andrus Saareste lai üldkeeleteaduslik taust, eesti keele struktuuri ja kirjakeele arengu süvatundmine
- Saareste 1933: eesti ühiskeel kujunemas
- Karl Leetberg: sõnajärje käsitlemine
- Keelekorraldusele mõju vähene, rakendamine uurimisest ees

Morfoloogilise tüpologia alateadlikud eelistused

- J.V Veski: aglutinatsioon, süstemaatiline sõnade koostamine morfeemidest
- J. Aavik: fleksioon (vokaalmitmus, lühike partitiiv ja illatiiv), sünteetilisus (sõnavaras: sõnaühend > liitsõna > tuletis > juursõna; süntaksis: lauselühendite kasutamine, abisõnade vähendamine)
- Mõlemad tendentsid toimivad kirjakeeles edasi.

20. sajandi keelekorraldusteoreetikuid

Valter Tauli

“Ideaalkeel on see mis minimaalvahenditega saavutab maksimaaltulemusi.”

(Konstrueeritud keel?)

Keeleuurija ja keelekorraldusteoreetik Henn Saari

- “... Sajandite isevool toob keelde kolmesuguseid muutusi. Ühed kas halvendavad väljendussuutlikkust või teevad keelt asjatult keerulisemaks. Teised on selle poolest ükskõiksed. Kolmandad parandavad väljendusvõimet ja võimaldavad keelt kasutada ka uutes ajaloolistes olukordades.”

Kongruentsireform - näide ebasoodsa muutuse tagasipööramisest

- 19. sajandil oli ühildumine vähenemas, nt *riigi parema meestele, Viru noorema naistele*
- Karl August Hermannini grammatika 1884 nõudis lõunaeestilist ühildumist: *riigi parematele meestele, Viru noorematele naistele*
- Saari: “Hermannini isepäine, võiks isegi öelda formalistlik idee läks kirjakeele moderniseerimise vajadustega resonantsi.”

Standardiseerimisjärgne periood: pärast Teist maailmasõda

- Keelekorralduse demokratiseerumine ja ajakohastumine alates 1960. aastatest
- ÕS 1976 (Tiiu Ereht, Rein Kull)
- Murrete nivelleerumine, kirjakeelel baseeruva ühiskeele kujunemine
- Ühiskeel kui emakeelena toimiv keelevariant
- Peredes, kus räägitakse normikeelt või sellele lähedast keelt, omandavad lapsed ühiskeele
- (Vrd kreoolkeel – pidžin, mis omandatakse emakeelena.)

Pilk olevikku: ühiskeel

- Ühiskeelee näol on kirjakeel (sakslaste eesti keele järeltulija!) hakanud oma elu elama ja toimib loomuliku keelena
- Standardkeel on küll konservatiivne, kuid püüab olla võimalikult lähedane ühiskeeleele
- Allkeeled / funktsionaalsed stiilid ja nende eripära

Pilk tulevikku: ühiskeel kui normingute korrigeerimise alus

- Ühiskeele dünaamika jälgimine ja analüüsimine annab aluse normingute muutmiseks (täendusnihked, grammatisatsiooni- ja leksikalisatsiooniprotsessid, nt *peale* kasutamine ajalises tähenduses, *kasvõi* kokkukirjutamine)

Vaatame ühiskeeles ringi

- Sünkrooniat ja diakrooniat ühendav pankrooniline lähenemine
- Muutustendentside tüpoloogiline analüüs (Mati Ereht)
- Muudatuste tüpoloogiline sobivus (nt *no-genitiivi* sobimatus - Martin Ehala)
- Tsenter ja perifeeria (kategoorial, reeglil)

Keeleuurimisega seonduv keelekorraldus 1

- Kasutuspõhised uuringud, korpuste kasutamine
- Netikeel ja globaliseerumine toovad kiireid muutusi
- Keeled on ühesuurused, aga keeleuurijaskonnad on eri suurustega (Henno Rajandi)
- Korraldamine hõlmab kirjakeelt tervikuna, ei ole aega oodata, kuni kõik läbi uuritud
- Vrd ÕSide ilmumine ja muutumine alates 1918, seletussõnaraamat hakkas ilmuma 1988

Keeleuurimisega seonduv keelekorraldus 2

- Kuidas ära tunda keelele /keele väljendusvõimele soodsaid ja ebasoodsaid muutusi, prognoosida muutuste mõju?

Nt kongruents verbivormides: *ärdagu tuldagu, oldi tulnud*

- Keelelist väljendusvõimet uurida ja võrrelda

Eesti keel kui “suures osas planeeritud etniline keel” (Klaus Schubert)

- Normikeel → ühiskeel → normikeel
- L2 kõnelejate keel → L1 kõnelejate keel
- Rakendamine uurimisest ees
- Keelekorralduselt uurimisele: suunatud keelemuutuse probleem
 - Konstrueeritud kirjakeel → ühiskeel
 - Keele tüpoloogilise loomuse suunamine sünteetilisuse suunas 20. sajandil: ka juba informaaalses keelepruugis sünteetilisuse eelistamist (nt liitverbid: *keeletoimetasin, kepikõnnin, isapuhkan*)

Tiiu Ereht (Wiedemanni laureaata 1999)

“Keelekorraldus kasutab kogu keeleteaduse uurimistulemusi, vajades üldkeeleteaduse, sotsiolingvistika, psühholingvistika, soome-ugri keeleteaduse, eriti aga eesti keele uurimise tulemusi ja andmeid. Mitte kuidagi ei saa ta omas tarkuses ette hüpata eesti keeleteaduse üldseisust, -- Tulemusrikkaks keelekorralduseks on tarvis uurimusi tegeliku keelekasutuse, keele muutumise ja selle mõjurite, varieerumise, kõne- ning kirjakeele erinevuste ja vastastikuse mõju jne kohta.”

Tänu ja jõudu

kõigile Wiedemanni keeleauhinna laureaatidele ja nominentidele, kes on edendanud keelekorraldust ning eri aegade kirja- ja ühiskeelee uurimist!

Kirjandus 1

Erelt, Mati 2008, Eesti keele tüübist ja keelekorraldusest. - Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa. Tallinn, EKSA: 67-80.

Erelt, Mati (ilmumas), Keeldkõne vormidest. - Emakeele Seltsi aastaraamat 58.

Erelt, Tiiu 2002, Eesti keelekorraldus. Tallinn, EKSA.

Kasik, Reet 2011, Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu Ülikooli kirjastus.

Raag, Raimo 2008, Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu.

Ross, Eevi (toim.) 2005, Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhind 1989-2003. Tallinn, EKSA.

Ross, Kristiina 2009, Eesti keel Henrikust Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8-9: 553-558.

Kirjandus 2

Ross, Kristiina 2013, Johannes Gutsclaff, 17. sajandi keelekujundaja. - Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II. Tallinn, EKSA: 309.

Rätsep, Huno 1981, Some tendencies in the development of Estonian. – Советское финно-угроведение 1981, № 3, 202–211.

Saari, Henn 2004, Keelehääling. Eesti Raadio keeleminutid 1975-1999. Tallinn, EKSA.

Schubert, Klaus 1989, Interlinguistics - its aim, its achievements, and its place in language science. - K. Schubert, D. Maxwell (toim.), Interlinguistics. Berlin, New York, Mouton de Gruyter: 7-44.